

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.2>**П. Д. Гуйван**

*кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
orcid.org/0000-0003-3058-4767*

ОКРЕМІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ. ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ

Дана наукова стаття присвячена вивченню актуального питання про темпоральні виміри виконання договору купівлі-продажу у належний спосіб. В роботі увага приділена, в першу чергу, правовому регулюванню відносин щодо своєчасної оплати майна, що придбавається. Зокрема детально досліджені взаємини, які виникають при попередній оплаті товару. Встановлено, що коли договором встановлений обов'язок покупця здійснити оплату до передання речі продавцем (попередня оплата), покупець повинен здійснити оплату в строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо такий строк не встановлений договором, – на першу вимогу кредитора. Отже у даному разі підставою виникнення грошового зобов'язання є правочин, укладений сторонами. При цьому пред'явлення подібної вимоги є кредиторським обов'язком продавця. Адже від цього моменту починає обчислюватися строк належного виконання. Відповідно і суб'єктивне цивільне право вірителя буде порушене лише після прострочення виконання обов'язку боржником, тобто із спливом семиденного строку. Також у статті вивчено інші аспекти, пов'язані із простроченням грошового зобов'язання. Це можливість продавця зупинити зустрічне виконання свого товарного обов'язку, або відмовитися від нього взагалі. В свою чергу, покупець, у разі невиконання обов'язку стосовно речі, вправі вимагати повернення сплачених коштів. Таке зобов'язання, позаяк воно не існувало під час укладення договору, почнеться із пред'явленням відповідної вимоги і в регулятивному стані триватиме 7 днів. В подальшому воно стає вже охоронним, трансформувавшись у позовну вимогу. В роботі наголошується, що зобов'язання щодо повернення чужих коштів особою, яка отримала попередню оплату, але своєчасно не виконала товарний обов'язок, грошовим. Відтак за його порушення має застосовуватися спеціальна відповідальність, передбачена у ст. 625 Цивільного кодексу України. Також окремо досліджена ситуація, коли у разі попередньої оплати товар за певних причин неможливо поставити. За таких обставин альтернативність дій (право вимоги товару або повернення грошей) виключається, позаяк товарне зобов'язання припинилося, а разом з ним – і право вимоги його виконання. Тож, обстоюється теза, що в такому разі право на повернення коштів виникає з моменту набуття ними статусу безпідставно набутого майна.

Ключові слова: своєчасне виконання грошового обов'язку, передплата.

Guyvan P. D. CERTAIN CURRENT ISSUES OF PROPER EXECUTION OF THE PURCHASE-SALE AGREEMENT. TEMPORAL ASPECTS

This scientific article is devoted to the study of the topical issue of the temporal dimensions of the execution of the contract of sale in the proper manner. In the work, attention is paid, first of all, to the legal regulation of relations regarding the timely payment of the acquired property. In particular, the relationships that arise when the product is paid for in advance have been studied in detail. It has been established that when the contract establishes the buyer's obligation to make payment before handing over the item to the seller (advance payment), the buyer must make payment within the term established by the sales contract, and if such a term is not established by the contract, at the first demand of the creditor. So, in this case, the basis for the emergence of a monetary obligation is the deed concluded by the parties. At the same time, presenting such a claim is the seller's creditor obligation. After all, the term of due performance starts to be calculated from this moment. Accordingly, the creditor's subjective civil right will be violated only after the debtor's default in fulfilling the obligation, i.e. after the expiration of the seven-day period. The article also examines other aspects related to the overdue payment. This is the opportunity of the seller to stop the counter-fulfillment of his goods obligation, or to refuse it altogether. In turn, the buyer, in case of non-fulfillment of the obligation regarding the thing, has the right to demand the return of the paid funds. Such an obligation, since it did not exist at the time of the conclusion of the contract, will begin with the presentation of a corresponding demand and in a regulatory state will last 7 days. In the future, it becomes protective, transforming into a claim. The work emphasizes that the obligation to return other people's funds by a person who received advance payment, but did not fulfill the goods obligation in a timely manner, is monetary. Therefore, for its violation, the special liability provided for in Art. 625 of the Civil Code of Ukraine. The situation when, in the case of prepayment, the goods cannot be delivered for certain reasons is also separately investigated. Under such circumstances, the alternative of actions (the right to demand the goods or the return of money) is excluded, since the commodity obligation has ceased, and with it the right to demand its performance. Therefore, the thesis is supported that in such a case the right to return funds arises from the moment they acquire the status of property acquired without grounds.

Key words: timely fulfillment of monetary obligations, prepayment.

Договір є одним з основних елементів правопорядку, що юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства в цілому, окремих громадян або їхніх об'єднань [1, с. 41]. Договір виступає засобом регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах у всіх вимірах, у тому числі – у темпоральному. Однією з головних засад сучасного майнового обороту є принцип належного виконання зобов'язань [2, с. 7-8], сутність якого полягає в тому, що виконання має бути проведене учасниками взаємин належним чином відповідно до умов договору та вимог законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ст. 526 ЦКУ, ч. 1 ст. 193 ГКУ). Саме в результаті належного виконання в найбільшій мірі задовольняються інтереси кредитора. Атрибутом виконання зобов'язання за договором є сторони, строк та місце виконання [3, с. 8].

Окремої уваги заслуговує юридична конструкція, яка часто має місце при укладенні та реалізації договорів щодо оплатної передачі товару. Мова йде про договір купівлі-продажу за умови попередньої оплати товару. Які зобов'язання тут виникають та коли вони починаються? На перший погляд, відповідь на ці питання можемо знайти у статті 693 Цивільного кодексу України. Зокрема, абзац перший частини 1 цієї норми зазначає: якщо договором встановлений обов'язок покупця частково або повністю оплатити товар до його передавання продавцем (попередня оплата), покупець повинен здійснити оплату в строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо такий строк не встановлений договором, – у строк, визначений відповідно до статті 530 ЦКУ. Отже у даному разі підставою виникнення грошового зобов'язання є правочин, укладений сторонами. Що ж стосується його початкового моменту, то він на основі тієї ж домовленості чи в силу припису закону може визначатися по-різному.

Якщо в договорі вказана конкретна дата чи проміжок часу для вчинення попередньої оплати, то грошове зобов'язання має бути виконане саме в цей день¹ чи до закінчення строку. Якщо ж дане зобов'язання своєчасно не буде виконано, у кредитора з'являється матеріальне право на позов. Деяко інша ситуація, коли час здійснення попередньої оплати в договорі не встановлений. В цьому разі зобов'язання теж виникає з договору, але його тривалість визначається уже не сторонами, а законом. Зокрема, частина 2 ст. 530 ЦКУ вказує на семиденний період існування такого регулятивного обов'язку боржника. Позаяк сторони не визначили початковий термін даного строку, він

згідно з правилом вказаної норми почнеться від дня пред'явлення відповідної вимоги кредитором. Власне, якщо бути точним, семиденний строк має обчислюватися від моменту отримання боржником зазначеної вимоги. Це цілком логічно, адже зобов'язана особа має усвідомлювати свій обов'язок та його тривалість. Подібний підхід повинен обов'язково враховуватися при регулюванні господарських відносин, коли взаємини між учасниками досить заформалізовані.

Ситуації у майновому обігу, коли кредиторів треба здійснити певні дії, щоб у боржника за договором виник цивільно-правовий обов'язок, є досить поширеними. В доктрині такі дії управленої особи кваліфікуються як так звані кредиторські обов'язки [4, с. 25-31]. Наприклад, для отримання продукції за договором поставки покупець має надати складське приміщення, охорону тощо. До кредиторських обов'язків можемо також віднести необхідність вимоги вірителя про виконання боржником зобов'язання, строк виконання якого не визначений або визначений моментом вимоги. Поки віритель за таким зобов'язанням не викаже передбаченим законодавством способом вимогу у боржника не виникає обов'язку виконання зобов'язання. Отже, хоча кредитор вправі вимагати виконання у будь-який час після укладення договору, строк виконання все ж починає спливати після моменту зажадання. Відповідно і суб'єктивне цивільне право вірителя буде порушене лише після прострочення виконання обов'язку боржником, тобто із спливом семиденного строку. У будь-якому випадку: і за визначеності, і за невизначеності строку здійснення попередньої оплати, чинна правова конструкція дозволяє встановити момент початку та прострочення даного обов'язку. Порушення цього грошового зобов'язання – здійснити в установлений строк попередню оплату – тягне передбачену цивільним та господарським законодавством відповідальність.

Невиконання покупцем обов'язку щодо попередньої оплати товару має також й інші наслідки. Так, закон вказує, що дане порушення призводить до застосування положень статті 538 Цивільного кодексу (другий абзац ч. 1 ст. 693 ЦКУ). Інакше кажучи, продавець у цьому випадку отримує право зупинити зустрічне виконання свого товарного обов'язку, або відмовитися від нього взагалі. Зазначені вище положення, як правило, різнобачень у літературі та на практиці не викликають. Хіба що вони потребують певних технічних коригувань, пов'язаних з законотворчими похибками. Якщо порівняти правило ч. 1 ст. 693 із змістом статей 530 та 538 цього ж Цивільного кодексу, до яких воно нас відсилає, то побачимо, що виконання боржником обов'язку, якщо строк його не встановлений у договорі, регулюється лише у ч. 2 ст. 530 ЦКУ, а наслідки невиконання зустріч-

¹ З огляду на правило ст. 531 ЦКУ належним, як правило, буде також виконання, здійснене до цієї дати, тобто дострокове.

ного зобов'язання встановлюються виключно у ч. 3 ст. 538 ЦКУ. Тож коментовані посилання мають спрямовуватися тільки до цих норм, а не до статей 530, 538 ЦКУ в цілому.

Дещо інше сприйняття викликає правило про наслідки невиконання речового зобов'язання стороною за договором, яка отримала попередню оплату, викладене у ч. 2 ст. 693 Цивільного кодексу. Детальний аналіз даної норми показує, що вона виглядає менш вдалою, в першу чергу, з огляду на неоднозначність практичного застосування. Розглянемо її більш акцентовано.

У частині другій статті 693 Цивільного кодексу йдеться про набуття покупцем права вимагати передання йому попередньо оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати, якщо продавець не передав товар у встановлений строк. Давайте з'ясуємо сутність такої ситуації. Скажімо, покупець передав кошти в рахунок майбутньої поставки товару (здійснив попередню оплату) 10 червня. Згідно з умовами договору товар має бути переданим 20 червня. Отже за змістом наведеного правила у разі прострочення передання товару покупець, вже починаючи з 21 червня, вправі реалізувати своє описане вище альтернативне повноваження. Втім, більш прискіпливе дослідження правової сутності цього повноваження показує, що воно не зовсім відповідає реальному змістові правовідношення. Зокрема, право вимагати передачі товару не може з'явитися після невиконання речового зобов'язання, позаяк воно вже входило до його складу. Зобов'язання щодо передачі товару виникло в момент укладення договору, а від часу здійснення попередньої оплати воно трансформувалося у право вимагати **передачі оплаченого товару**. До його змісту входили як обов'язок передати товар 20 червня, так і право вимагати передання цього товару саме в даний термін. Отже право покупця вимагати товар аж ніяк не є новим повноваженням.

Інша річ, право покупця щодо вимоги про повернення суми попередньої оплати. Таке повноваження у нього згідно з умовами договору до порушення було відсутнє, не було також і відповідного обов'язку продавця повернути кошти. Зобов'язання щодо повернення суми попередньої оплати виникне тоді, якщо покупець реалізує своє право щодо пред'явлення вимоги повернути гроші (ч.2 ст. 693 ЦКУ). Оскільки закон прямо вказує на невизначеність строку такого зобов'язання, воно згідно з правилом ч. 2 ст. 530 ЦКУ почнеться від моменту отримання цієї вимоги продавцем і триватиме сім днів.

У правозастосовній практиці має місце певна полеміка з приводу того, чи є розглядуване нами зобов'язання щодо повернення чужих коштів особою, яка отримала попередню оплату, але своєчасно не виконала товарний обов'язок, грошо-

вим. В одних судових рішеннях вказується, що таке зобов'язання не є грошовим, тоді як в інших обстоюється протилежна точка зору. Між тим, від правильної відповіді на це питання залежить обґрунтованість судових вимог, пов'язаних із порушенням такого зобов'язання. Зокрема, правові наслідки, передбачені у ч.2 ст.625 ЦКУ (стаття так і називається «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання») повинні застосовуватися, якщо зобов'язання, що порушене, є грошовим, і, навпаки, коли воно не має грошового характеру.

Вважаємо спори на дану тему значною мірою штучними, позаяк чинне законодавство України у цьому питанні є досить чітким та послідовним. Визначення поняття грошового зобов'язання можемо знайти у статтях як Господарського, так і Цивільного кодексів. Так, згідно з правилом ч.1 ст.173 ГКУ господарським зобов'язанням є таке правовідношення між суб'єктами господарювання, в силу якого одна сторона зобов'язана вчинити на користь іншої певну дію господарського характеру, зокрема, *сплатити гроші*, а інший суб'єкт має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання цього обов'язку. Подібне визначення поняття зобов'язання міститься і в ч. 1 ст. 509 ЦКУ. Отже, коли необхідна в межах зобов'язання дія боржника полягає у передачі грошей, просто дивно було б вважати даний обов'язок якимось іншим, ніж грошовим. Як би хто того не хотів, а іншого змісту у обов'язок передати вірителю гроші законодавець не заклав. Стосовно предмету нашого дослідження закон взагалі надає більш детальне визначення. Сутність такого грошового зобов'язання, як необхідність повернення чужих коштів, персонально розкривається у ч. 6 ст. 231 ГКУ. Саме у диспозиції даної норми яскраво проглядається нерозривний взаємозв'язок між поняттями «порушення грошового зобов'язання» і тривалістю такого порушення, яка визначається часом «користування чужими коштами». Таким чином, не викликає сумнівів, що продавець, який після отримання передоплати у встановлений строк не передав товар, має повернути гроші, якщо таку вимогу пред'явив покупець. І це зобов'язання є грошовим.

Український закон не диференціює грошові зобов'язання за якимись ознаками (наприклад, за підставами виникнення, характером зустрічного обов'язку, особливостями наслідків невиконання тощо). Відтак результат неповернення коштів продавцем на правомірну вимогу покупця буде таким же, як і в інших відносинах, де обов'язок боржника полягає в передачі грошей [5, с. 80-81]. Невиконання обов'язку тягне відповідальність за порушення саме грошового зобов'язання [6, с. 29]. Вона може бути договірною або імперативною. Для коментованих відносин остання встановлена, зокрема, у ч. 2 ст. 625 ЦКУ та ч. 6 ст. 231 ГКУ.

Якщо ж покупець не пред'явив вимоги про повернення передоплати, товарний обов'язок продавця навіть після його прострочення не трансформується у грошовий. Продовжується речове зобов'язання. За його порушення контрагентом може бути застосована відповідальність, передбачена у договорі чи нормативно (ст. 611 ЦКУ, ст. 230, 236 ГКУ). Але в цьому разі спеціальної відповідальності за невиконання грошового зобов'язання не настає. Тож, власне, виглядає цілком логічною позиція судів, відповідно до якої за відсутності передбаченої у законі вимоги покупця повернути попередню оплату, грошового зобов'язання не виникає, відтак не може бути і відповідальності за його невиконання. Мусимо лише зазначити, що подібна оцінка ситуації, коли виникнення грошового обов'язку, а відтак – і відповідальності за його невиконання настають тільки після вимоги покупця, є цілком справедливою для конкретної справи, але вона не вичерпує всіх можливих підходів при різноманітних моделях розвитку коментованої ситуації.

Дійсно, закон дозволяє продавцеві, який вчинивши попередню оплату, не отримав своєчасно товар, конструювати свою поведінку на альтернативних засадах. Або продовжувати вимагати виконання товарного обов'язку, хай і з запізненням (простроченням), або перетворити за власною вимогою дане зобов'язання у грошове. На перший погляд, все прозора та зрозуміло: допоки немає цієї вимоги, продовжує існувати речове зобов'язання, за яким продавець мусить передати товар. Але досить часто невиконання товарного зобов'язання відбувається не тому, що продавець його прострочує, а у зв'язку з тим, що у нього взагалі відсутня можливість виконання. Яскравим прикладом подібної ситуації є той, коли після здійснення передоплати договір розірвано чи в силу певних обставин сторони уклали додаткову угоду, в якій припинили дію товарного обов'язку, скажімо з огляду на відсутність у продавця обумовленого товару. В цьому випадку обидва контрагенти цілком усвідомлюють, що подальша передача товару вже не відбудеться за будь-яких умов.

Якого ж статусу від моменту припинення чинності набуває отримана продавцем передоплата, чи виникає грошове зобов'язання щодо її повернення, і якщо так, то на якій правовій підставі? Звісно сторони за таких обставин можуть додатково обумовити подальшу долю суми здійсненої попередньої оплати. Власне кажучи, це була б найбільш доцільна їхня поведінка. Тоді саме від погодженої при укладенні такої угоди дати почалося б грошове зобов'язання щодо повернення коштів, а її пропуск призводив би до настання відповідальності за невиконання грошового зобов'язання. Втім, досягти такої визначеності змісту взаємин при припиненні чинності товарного зобов'язан-

ня, на жаль, вдається не завжди. На наш погляд, проблему можна вирішити, зробивши додаткове дослідження діючих імперативних приписів. Частина 2 статті 693 ЦКУ веде мову про альтернативний характер поведінки покупця, якщо йому своєчасно не передадуть товар, попри здійснену ним попередню оплату. За наведених вище обставин альтернативність дій виключається, позаяк товарне зобов'язання припинилося, а разом з ним – і право вимоги його виконання. Якщо покупець пред'являє вимогу повернути гроші, все зрозуміло. А якщо він такої вимоги не пред'являє?

Відповідь на дане питання можемо знайти в господарському, і в цивільному законодавстві. Так, стаття 174 ГКУ в якості однієї з підстав виникнення господарського зобов'язання визначає набуття або збереження чужого майна без достатніх правових підстав. Більш детально зміст зобов'язання, котре з даної підстави виникає, можемо оцінити, зазирнувши до глави 83 ЦКУ. Як із неї слідує, особа, що набула або зберегла чуже майно у себе без належної правової підстави, мусить повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала (ч. 1 ст. 1212 ЦКУ). Даним правилом якраз і охоплюється досліджувана нами ситуація: підстава отримання попередньої оплати відпала у зв'язку з припиненням договору в частині передачі товару, утримання чужих грошей є безпідставним. Виникає ні що інше, як грошове зобов'язання. Продавець має повернути гроші, які тепер перебувають у нього безпідставно, а покупець вправі вимагати такого вчинку. Правильність даного підходу підтверджується його практичним застосуванням. Як бачимо, наразі грошове зобов'язання виникло не з договору, а із закону, що, повторимо, у якості способу встановлення господарсько-правових зв'язків між конкретними суб'єктами ринку на мікрорівні цілком правомірно [7, с. 43] (ст. 174 ГКУ). З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що грошове зобов'язання щодо повернення отриманої попередньої оплати при непоставці своєчасно товару може виникати:

А) тільки за вимогою покупця, якщо зобов'язання передати товар ще не припинилося;

Б) не залежно від наявності такої вимоги, якщо зобов'язання передати товар вже не існує. В цьому разі воно виникає з моменту набуття отриманими грошовими коштами статусу безпідставно набутого майна.

В обох наведених вище випадках зобов'язання стає грошовим, незалежно від підстави виникнення. Воно має регулятивний характер і, зокрема, містить обов'язок виконання у певний строк. За відсутності договірної врегулювання слід користуватися правилом про розумність даного періоду. Упродовж нього повернення коштів не

може кваліфікуватися як засіб цивільно-правової відповідальності, а за умовами виникнення та формою відшкодування являє собою виконання регулятивного обов'язку із набуття чи збереження майна без належної правової підстави [8, с. 132]. Отже, обов'язок сторони повернути кошти появляється якраз з огляду на те, що отримання зустрічного задоволення за договором є тією правовою підставою, яка з часом відпала, тим самим припинивши договірні зобов'язання в цілому [9, с. 120]. В такому разі вже не за договором, а відповідно до вимог закону кондикційний обов'язок зводиться до повернення кредиторів безпідставно збережених коштів, позаяк сторони отримали прямо протилежний, порівняно із очікуваним, результат – виникнення у одного суб'єкта майнової вигоди за рахунок іншого [10, с. 11; 11, с. 42-43].

Прострочення вказаного регулятивного зобов'язання – неповернення чужих коштів після встановлених для цього строків – є порушенням грошового обов'язку і тягне встановлену законом відповідальність. Наслідки порушення зобов'язання (у тому числі грошового) встановлені у главі 51 ЦКУ, главах 25-27 ГКУ. Санкції, що застосовуються до порушників можуть мати різний характер: компенсаційний (відшкодування збитків, шкоди), штрафний (неустойка тощо), оперативний (відмова від зобов'язання). Порядок та підстави їхнього застосування можуть відрізнятися. Так, відшкодування нанесених збитків відбувається, як правило, незалежно від обумовленості даної санкції у договорі і обґрунтовується виключно наявністю негативних матеріальних наслідків, відповідним чином обрахованих. Оперативні заходи впливу, навпаки, застосовуються тільки тоді, коли таке повноваження надане кредитору у договорі (ч. 2 ст. 235 ГКУ).

З викладеного можемо дійти певних висновків. Договір купівлі-продажу є одним з найбільш поширених у цивільному обороті серед правочинів, що опосередковують передання одним суб'єктом іншому права власності на певне майно. У договорі купівлі-продажу мають місце два основні зобов'язання, однаково істотні та важливі для його дійсності: щодо обов'язку продавця передати покупцеві товар та щодо обов'язку покупця сплатити за нього ціну. Дані обов'язки є зустрічними, еквівалентними та такими, що взаємо-

обумовлюють одне одного. Особливо важливими є темпоральні властивості суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін зобов'язання. Без їхньої належної регламентації отримуємо низку проблем із визначенням моменту не лише переходу права власності на майно, який може бути як на час укладення договору купівлі-продажу, так і на дату передачі речі, а і взагалі стосовно часу пред'явлення вимог про виконання конкретних обов'язків. Наприклад, у часовому сенсі досить важливим є унормування грошових відносин, особливо – часу повернення чужих коштів у випадку, коли речовий обов'язок з тієї чи іншої причини не виконується. А ще ключовими є питання темпорального регулювання переходу ризиків, пов'язаних з майном, та відповідних обтяжень речі, що стала предметом продажу.

Література

1. Кузнецова Н.С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве. Киев : Наукова думка, 1993. 135 с.
2. Beatson J, Burrows A., Cartwright J. Anson's Law of Contract / 27th ed. Oxford ; New York, 1998. 682 p.
3. Утєхін І.Б. Виконання договорів з передачі майна у власність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
4. Риженков А.Я. Товарно-денежные отношения в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... д. ю. н. 12.00.03. Свердловск, 1991. 35 с.
5. Гуйван П.Д. Часова та сутнісна характеристика зобов'язань щодо оплати за користування чужими коштами. *Вісник господарського судочинства*. 2014. № 1. С. 79-90.
6. Печеный О. К вопросу об основаниях ответственности за просрочку исполнения денежного обязательства. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 3. С. 28-31.
7. Мілаш В.С. Підприємницькі комерційні договори у господарській діяльності. Полтава : АСМУ, 2005. 450 с.
8. Міхно О. Припинення цивільно-правового договору через неможливість його виконання. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 11. С. 92-95.
9. Методологічні засади охорони та захисту майнових прав осіб в Україні та ЄС : монографія / За заг. ред. О.Д. Крупчана. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 160 с.
10. Ем В.С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения. *Законодательство*. 1999. № 7. С. 7-23.
11. Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 5. С. 41-44.